

Bölüm 7

Kelime II: Alıntı Kelimeler

öğrenme çıktıları

1

Alıntı Kelimeler ve Heceleri

- 1 Alıntı kelimelerin hecelerini değerlendirebilme

2

Arapça Kelimeler

- 2 Arapça'dan alıntı kelimelerin farklı ses düzenlerini ve yapılarını ayırt edebilme

3

Farsça Kelimeler

- 3 Farsça'dan alıntı kelimelerin farklı ses düzenlerini ve yapılarını ayırt edebilme

Anahtar Sözcükler: • Eklemlilik ve Bükümlülük • Anlam Çekirdeği/Çekirdek Anlam • Kelimede Cinsiyet
• Artık (Katma) Harf • Önden Eklenme

GİRİŞ

Her dilde kaynağı anadil olan bir kelime varlığı bulunur. Başka dillerden alınmış kelimelerle artan ve zenginleşen bu varlık bir kelime dağarcığı oluşturur. Dil zaman içinde bir yandan kendi malzemesiyle yeni kelimeler üretirken, öte yandan yabancı dillerden alıp dağarcığına kattığı kelimeler üzerinde kendince değiştirmeler ve seçimler yapar. Bunun sonucunda kimi alıntı kelimeler dilin ses düzenine uydurulur; kimileri ise uzun süre kullanılır, ama sonunda kalıcı bir yer edinemez, gereksiz duruma düşer ve atılır. Bu yönüyle dil yaşayan bir varlık gibidir; ihtiyacı olanı hem kendi bünyesinde üretir, hem de dışarıdan alıp kullanır ve tüketir. Başka dillerden alınanlardan günlük dile inenlerin çoğu dilin ses düzenine uydurularak özümsemiş, günlük dile inemeyenler ise, edebiyat dilinde yabancı yanları büyük ölçüde korunarak kendilerine geçici bir yer bulabilmiştir. Dilin bu canlı davranışı gösteren özelliği yüzünden her dil döneminin artan, değişen, yenilenen yönleriyle başkalaşmış kendine özgü kelime dağarcığından söz edebiliriz.

Osmanlı Türkçesi denildiğinde ilk akla gelen, bu dönemde edebiyat diline alınmış çok sayıda Arapça ve Farsça kelimedir. Öyle ki, kimi gramer kurallarıyla birlikte bu alıntı unsurlar konuşulmayan ve halkın büyük çoğunluğu tarafından anlaşılmayan bir karma dilin başlıca ayırıcı yönünü oluşturur. Osmanlı Türkçesi üzerine yazılmış eski-yeni gramerlerin hemen hemen hepsi konuşma dilinden çok böyle bir karma yazı dilinin yabancı unsurlarının tanıtılmasını amaç edinmiş; bunların doğru yazılması, doğru okunması konularına ağırlık vermiştir. Biz bu dönemin konuşma dilini tasvir etmeye çalışan bir yol izlediğimiz için, alıntı kelimeler öncelikle Türkçenin ses düzenine uygunluk ve aykırılıkları, söyleyişte uğratıldıkları değişmeler yönünden ele alınacaktır. Böyle bir yol izlenirken yapılması gereken de, önce dilimizin o dönemdeki kelimelerini yakından tanımak, bunların yapısındaki iç düzeni belirlemek ve ortaya koymaktır.

ALINTI KELİMELE VE HECELERİ

Daha önce de vurguladığımız gibi, özellikle Osmanlı Türkçesi döneminde iki Doğu dilinden, Arapça ve Farsçadan sayısız denecek ölçüde kelime alınmıştır. Ayrıca Batı dilleriyle ilişkinin sonucu olarak bu dönem içinde önceleri başlıca İtalyanca, Grekçe,

Sırpça, Lehçe ve Macarca'dan, 1850'lerden sonra ise giderek artan sayıda Fransızca'dan ve İngilizce'den Türkçe'ye girmiş kelimeler bulunmaktadır.

Bütün bu kelimelerde Türkçe'nin düzenli hece yapısına uyan heceler yanında uymayan heceler de bulunmaktadır. Uymayanlar çift doruklu, demek ki düzensiz hecelerdir. Dilimiz başlangıçtan beri bunları kendi hece yapısına uydurmuş, türeme bir ünlü ile ikiye bölerek iki heceli yapıya geçirmiş, sonuç olarak Türkçeleştirmiştir.

Düzensiz Hecelerin Türkçeleştirilmesi

Türkçe, tarihi boyunca yabancı dillerden aldığı kelimelerdeki bütün düzensiz heceleri Türkçeleştirmiştir. Osmanlı Türkçesi döneminde de, hangi yabancı dilden alınmış olursa olsun, bütün alıntı kelimelerdeki düzensiz heceler üzerinde sürmüş olan bu işlem birkaç yolla gerçekleştirilmiştir.

a. Çift ünsüz baştaysa:

1. Başa dar bir ünlü getirilerek: اسقندل *isqandil* (< İt. *scandaglio*), اسکله *iskele* (< İt. *scála*), اسکمله *iskemle* (< Grek. *scamni*), اسکدار Üsküdar (< *Scutari*), ایستاتیسیتی *istatistik* (Fr. *státistique*), استاسیون *istasyon* (< Fr. *státion*), استامبوت *istimbot* (< İng. *steamboat*), استاوروز *istavroz* (< Grek. *stavros*), اسقومری / اسقومری *isqombri, isqumri* 'uskumru' (< Grek. *skombrus*) ve eskimiş bir söyleyişe göre: *ispor* (< İng. *sport*);
2. İki ünsüz arasına bir dar ünlü getirilerek: قرال *kral* (< Slav. *kral*), فرنك *firenk* (< Fr. *franc*), كلوب *kulüp* (< İng. *club*), دراهمی *dirahmi* (< Grek. *drakhme*), قردهدی *kredi* (< Fr. *crédit*), پراسه *prasa* (< Grek. *prason*).

Birleşik yapılarda kelime içinde ikinci hece başında kalan çift ünsüzler de aynı yolla bölünmüştür: قونطوراتو *konturato* (< Fr. *contrat*).

3. Kelimenin kendi ünlüsünün yerini değiştirip iki ünsüz arasında kullanarak: بوره *Bursa* (< *Pruse*), پرنال *prnal* (< Grek. *prinali*), پرنالته *prlanta* (İtal. *brillante*)

b. Düzene uymayan çift ünsüz sondaysa:

1. Türkçeleştirme daha çok iki ünsüz arasına bir dar ünlü getirilerek sağlanmıştır: عقل *aqt* (< 'aql), اصل *asıl* (< *asl*), جوز *ceviz* (< *ceviz*), حوض *havuz* (< *havz*), طبل *tabut, davut* (< *tabl*), خصم *hısım* (< *hısm*), قهر *kahır* (<

kaḥr), لحم *lahım* (< *lahm*), صبر *sabır* (< *sabr*), شهر *şehir* (< *şehir*), شکل *şekil* (< *şekl*), غسل *ğusul* (< *ğusl*), قدر *qadır* (< *qadr*), کفر *küfür* (< *küfr*), مهر *mühür* (< *mühr*), صبح *subuh* (< *subh*), شکر *şükür* (< *şükr*), عمر *ömür* (< *umr*), طخم *tuhum, tohum* (< *tuhm*), یسر *yüsür* (< *yüs* 'kolaylık'), عشر *uşur, öşür* (< *uşr* "onda bir").

2. Bir ekle ya da birleşme yoluyla genişlemiş tabanlarda ünlü çoğu zaman ikinci ünsüzden sonra getirilmiştir: مهربان *mihribân* (*mihribân* 'seven, dost, şefkatli'), شهريار *şehriyâr* (< *şehriyâr* 'hükümdar'), بردبار *bürdibâr/bürdübâr* (< *bürdbâr* 'hamal'), بزگوار *büzürğüvâr* (< *büzürğvâr* 'büyük, anlı şanlı, yüksek mertebeli'), دردمند *derdimend* (*derdimend* 'dertli'), دستبورد *destübürd* (< *destübürd* 'üstünlük'); ama: زحمانک *zahımnâk* (< *zahımnâk* 'yaralı').

Bunun yalın durumda da gerçekleştiği bir örnek: *servi* 'selvi' (< Far. سرو *serv*).

3. Ünlü türemesi olayı kimi zaman birleşme sırasında yan yana düşen iki ünsüz arasında da gerçekleşmiştir: کامران *kâmurân* (< *kâmrân* 'mutlu, dilediğine kavuşmuş').

Arapça ve Farsça kimi tek doruklu, düzenli hecelerde de bu bölünme yapılmıştır: zülûf (< *zül*f), kayıt (< *qay*d), vasıf (< *vas*f), rabıt (< *rab*t), katil (< *qat*l) gibi. Bunun sebebi bu tür hecelerin Türkçe'nin hece örneklerine, yani belirli ünsüz öbeklerine benzer olmalarıdır. Türkçe hece örneklerine benzer düzenli heceler ise olduğu gibi bırakılmıştır: sert (< Fars. سرد *serd*), mert (< Far. مرد *merd*), şart (< Ar. شرط *şarṭ*), çift (< Far. جفت *cüft*), rast (< Far. راست *râst*) gibi.

Kimi örneklerde, heceyi bölen ünlü geniş de gelmiştir: lehem (< *lâhm*), şehir (< *şehir*). Bu son örneğin daha da Türkçeleşmiş biçimi (önceki dönemde ve kimi XVI. yy. metinlerinde) شار *şar*'dır.

Hece sonundaki çift ünsüzler arasında türeyen ünlü, hece ünlüden ibaret ya da başında ünlü bulunan bir ekle bölündüğü zaman çoklukla düşürülür: *ömür*, ama: *ömre, ömrün; şükür*, ama: *şükürü; kabır*, ama: *kabırından* gibi. Ancak düşürülmediği de olur: *davulun havuzun, tohuma* gibi. Bu durum kelimenin halklılaşma derecesiyle ilgilidir.

4. Arapça'nın kimi tek heceli kelimelerinin sonunda ikiz ünsüz bulunur: بَر *birr* 'iyilik', سَر *sırr*, حَر *cerr* 'çekmek', حُر *hürr*, دُر *dürr* 'inci', ذَل *züll* 'alçaklık' gibi. Bir ünsüzün iki kez okunması için kullanılan işarete **şedde** denildiğini daha önce görmüştük. Osmanlı Türkçesi yazımında harekesiz metinlerde bu işarete yer verilmemiştir. Bu gibi kelimeler yalın hâllerinde tek ünsüzle söylenmiş, başı ünlü bir ek aldıklarında ise ikiz ünsüz ortaya çıkarılmıştır: *bir, cer, hür, dür, zül*, ama: *birri, sırrı, cerrı, hürriyet, dürrü, züllü* gibi.

Söz zincirinde yan yana gelen kelimelerin komşu heceleri arasındaki kurallı sıralanış bakımından bu gibi kelimeler Türkçe'nin kelimeleri gibi davranırlar: *hür-rol-mak* değil *hü-rol-mak*, *sır-rol-mak* değil *sı-rol-mak*, *zül-li-di-ği* değil *zü-li-di-ği*. Bu kurallı durum şiir dilinde vezin yüzünden bozulur. Konuşma diline dayanan bir çeviri yazıda, aruz vezninin gerektirdiği yerler dışında, bu gibi kelimeleri yalın durumda ikiz ünsüzle yazmak gereksizdir.

5. Düzensiz hecelerin Türkçe'de düzene sokulması çift ünsüzden ikincisinin düşürülmesi yoluyla da yapılmıştır. Yazıya yansımış bir örnek: فِق *fıḳ* 'fıkıh' (< Ar. فقه *fıḳh*); krş. *af* (< Ar. عفو *afv*). Bu da Türkçeleştirmenin bir başka yoludur.

XVI-XVIII. yüz yıllarda halk için yazılmış kimi eserlerin yazımı (imlâsı) da halkça bir yazımdır. Gelenekleşmiş biçimlere bağlı olmayan bu türlü bir yazım, halklılaştırılmış kelimeleri, söyleyişte uğradıkları bütün değişmelerle yansıtır. Bu metinlerden açıkça anlaşıldığına göre, konuşma dilinde Türkçe'nin hece örneklerine uymayan bütün yabancı heceler değiştirilmiş, Türkçe benzerlerine uydurulmuştur.

Edebiyat dilinde, hele şiirde bu tür değişiklikler, "sözün gramer kurallarına uygun, düzgün, açık, anlaşılır olması ve yerinde kullanılması" demek olan 'fesahat' anlayışının kelimeyi aslına uygun kullanma (kıyâsa aykırı olmama) kuralına göre yanlış sayılmış; evde, sokakta, sohbette bu gibi kelimeleri Türkçeleşmiş biçimleriyle kullanan kültürlü kesim, bir nesir ya da şiir metni yazarken bu biçimleri kullanmaktan özen ve dikkatle kaçınmıştır. Bu yüzden denilebilir ki, alıntı kelimelerdeki düzensiz ve Türkçe hece örneklerine uymayan heceler kitaplarda, divanlarda kullanılmış, yalnızca okurken öyle okunmuştur.

ÖÇ 1 Alıntı kelimelerin hecelerini değerlendirebilecek

Araştır 1

Düzensiz çift ünsüzleri yüzünden Türkçe’de iki heceli yapıya geçirilmiş şu kelimelerdeki ünsüz düzenini inceleyin ve siz de bugün kullanmakta olduğumuz kelimelerden şunlara benzer 5 kelime bulun: *hüzün* (< Ar. حزن *hüzn*), *sıfır* (< Ar. صفر *sıfri*), *gebür* ‘gavur, ateşe tapan, mecusi’ (< Far. كبر *gebr*).

İlişkilendir

Fesahat anlayışına göre alıntı kelimeler nasıl kullanılmalıdır?

Anlat/Paylaş

Alıntı kelimeleri hece bölümü kanunu açısından kısaca değerlendiriniz.

ARAPÇA KELİMELER

Arapça her şeyden önce bir din dilidir. İslâm dinini kabul etmiş bütün milletler tarafından benimsenmiş, işlenmiş ve kullanılmıştır. Türkler bu dini kabul ettikleri tarihten başlayarak, Farslar gibi, Arapça ile yakından ilgilenmişler, geniş İslâm coğrafyasında kurulan öğretim kurumlarında (medreselerde) bu dili ikinci dil olarak öğrenmiş ve yüz yıllarca ilim dili olarak kullanmışlardır.

Türkçe’nin bir ünlüler dili olmasına karşılık, Arapça ünsüzlere dayanan bir dildir. Bir Arapça kelimede anlamlı bir ses birliği en az üç ünsüz sestenden oluşur:

- ا ث ر *eser* “iz; ürün”,
- ب ع د *bu’d* “uzaklık”,
- ب س ط *bast* “döşeme, yayma”,
- ب ط ن *batn* “karın”,
- ب ذ ل *bezl* “verme, dağıtma, saçma”,
- ب ص ر *basar* “görme”,
- ب غ ل *bağl* “koltuk”,
- ب غ ی *bağy* “azgınlık; haksızlık”,
- ب م ث *semer* “meyve”,
- ب ج م ع *cem* “toplama, biriktirme”,
- ب ل ق *halq* “halk”,

- خ ب ر *haber*, “haber”,
- ض د د *zıdd* “zıt, aykırı”,
- ف ل ك *felek*, “gökyüzü”,
- ل ه و *lehv* “oyun, eğlence”,
- م ز ج *mezc* “karıştırma”,
- م ل ح *milh* “tuz”,
- ن ص ب *nasb* “dikme, saplama”,
- ن ق ل *naql* “götürme, taşıma”.

Bu ünsüz seslerin yazıda harfle gösterilmeyen *a* (*e*), *i*, *u* ve bunların uzunları olup yazıda *ا* ve *و* ile gösterilen *â*, *î*, *û* ile ünlüendirilmesiyle kökün çekirdek anlamına bağlı, ama yeni anlam katkılarıyla farklılaşmış kelimeler elde edilir:

کتاب *ketb* “yazma”, کتبه *ketebe* “yazdı”, مکتوب *kitâb* “yazılmış şey”, کاتب *kâtib* “yazıcı”, مکتوب *mektûb* “birine yazılmış yazı”, مکتب *mekteb* “yazı öğrenilen yer”, کتابة *küttâb* “kâtipler”, مکتاتب *mekâtîb* “mektuplar/okullar”, gibi.

Görüldüğü gibi, Türkçe’de her biri yeni bir anlam katkısı sağlayan eklerle elde edilen kelimeler, Arapça’da, uzunları da bulunan üç ünlüyle oluşturulmaktadır. İşte yeni anlamlardaki kelimelerin, ünsüzlerinin sırası değiştirilmeden, bu ünsüzlerin önüne ve ardına yalnızca belli ünlüler getirilerek elde edilir olması, Türkçe’ye hiç benzemeyen, çok

farklı bir düzendir. Bu düzen Arapça'nın kelimelelerini belli kalıplara bağlı bir yapı görünümüne sokmaktadır. Bu durumda, Arapça'da uzunlarıyla birlikte 6 ünlü Türkçe'nin eklerine karşılık gelmekte ve bu ünlülerle kurulan kalıplar sözlük ve gramer kelimelerini meydana getirmektedir. Bu yüzden Türkçe'yi öğrenmek nasıl her şeyden önce eklerini öğrenmeyi gerektiriyorsa, Arapça'yı öğrenmek de öncelikle bu kalıpları öğrenmeyi gerektirmektedir. Sonraki ünitelerde bu kalıpları tanıyacağız.

Arapça'nın bu kendine özgü yapısına **bükümlülük** (=tasrîf) denir. Bu özelliği taşıyan diller de **bükümlü diller** (=tasrîfi diller) olarak anılır.

Arapça'nın ünsüzlere dayanan bir dil olması yüzünden, nasıl bir kalıbı olursa olsun, anlam çekirdeği üç ünsüzün oluşturduğu bir köktür. Bu kök ünsüzlerinde ise, Türkçe'deki gibi belli niteliklere göre kurulmuş ve belli kurallara göre işleyen bir sisteme bağlı bulunmaksızın, dilin bütün ünsüz sesleri yer alabilir. Bu yüzden Arapça'nın temel sözlükleri, ilkin üç ünsüz harfin sonda bulunanına göre, sonra da başta bulunandan başlamak üzere alfabetik olarak giden bir sıra izler.

Arapça'nın başka bir önemli özelliği de, kelimelerinde cins ayırımı bulunmasıdır. Bütün Arapça kelimeler ile fiil çekimleri erkeklik ve dişilik niteliği taşır. Bu ayırım kimi kelimelerde saymaca (itibarî), kimilerinde ise biçimcedir. Biçimce dişiliği, *te* başta olmak üzere, kimi harfler gösterir. Örnek olarak, Arapça'da *güneş* dişî, *ay* erkek sayılır; *yazdı* denilecek olduğunda, erkek için *کتب* *ketebe*, kadın için ise *کتبت* *ketebet* biçimleri kullanılır. İsimlerle bir araya gelen sıfatlar ve zamirler cinsiyet yönünden uyduğundan isimlerden hangilerinin dişî, hangilerinin erkek olduğunu ya da sayıldığını bilmek gerekir. İlerde göreceğimiz gibi, bu uyuşum Farsça yapılı sıfat tamlamalarında da geçerlidir.

Osmanlı Türkçesi'nde Arapça Kelimeler

Osmanlı Türkçesi döneminde Türkçe'ye çok sayıda Arapça kelime alındığından söz etmiştik. XVI. yüzyıl ortalarından sonra giderek sayısı artan bu alıntıların çoğu edebiyat dilinde kullanılmış, ortak konuşma diline inme ölçüsü oldukça sınırlı kalmıştır. Daha önceki dönemden başlayan halklaştırma sürecinin bu dönem içinde de sürmesi dil içi bir gelişme olarak olağandır, dolayısıyla bu süreç işlemiştir. Ne var ki, ortak kullanıma girme

yolu bulamamış pek çok kelime yalnızca kitaplarda kalmış; bir de aydın kesimlerin dilinde, onlara özgü dil zenginliği olarak, onların kelime dağarcıklarını doldurmuştur. Bu gibi kelimelerin sayısı belirsizdir. Bütün Osmanlı Türkçesi metinlerinin taranmasına dayanan tarih derinlikli bir sözlük yapıncaya kadar da bu belirsizlik sürecektir.

Önceki ünitelerde söz konusu ettiğimiz halklaştırma, bir başka deyişle Türkçeleştirme konusu yeterince anlaşılmalı. Ancak bundan sonraki ünitelerde vereceğimiz örnek sözler ve metinler için belirleyici olmak üzere, daha önce gördüğümüz kimi durumları da hatırlatarak, Arapça'nın kelimelerinin seslendirilmeleri açısından önemli noktaları maddeler hâlinde özetleyeceğiz.

Arapça Kelimelerin Seslendirilmesi

Arapçanın sesleri günlük dile inen kelimelerde değiştirilmiş, ünlüleri Türkçe'nin zengin ünlüleriyle çeşitlenmiş, ünsüzleri ise dilin kendi ünsüz seslerine benzetilmiştir. Ancak tecvit eğitimi almış, Arapça'nın seslerini kendi değerleriyle söyleyebilme alışkanlığı kazanmış olanlar açısından durum oldukça farklıdır.

1. Ünlüler Bakımından

a. İçinde kalın ünsüz harflerinden

(ق غ ع ط ظ ض ص خ) biri bulunan hecenin uzun olmayan düz geniş ünlüsü eğitimli kimselerce kalın, ancak klasik Arapça'nın *e'*ye yakın kapalı, incelmış *a'sı* gibi söylenmiştir:

حسد *hâsed*, *حبس* *hâbs*, *حد* *hâdd*, *خرج* *hârc*, *صلوات* *sâlât*, *صدر* *sâdr* “göğüs, ön, baş, önder, başkan”, *ضرب* *zârb*, *ضرر* *zârer*, *طرف* *târef*, *ظرف* *zârf*, *عون* *âvn* “yardım”, *علم* *âlem*, *تعليم* *tâ'lim*, *غربة* *ğârb*, *غربة* *ğâyret*, *قلب* *qâlb*, *تقوية* *tâkviye*, *قبول* *kâbûl*, *تحت* *tâht*, *تصوير* *tâsvîr*, *فضل* *fâzl*, *سطر* *sâtr*, *ظفر* *zâfer*, *نظر* *nâzâr*, *وعد* *vâ'd*, *بغل* *bâğl* “koltuk”, *نقل* *nâql*, *فرض* *fârz*, *فرط* *fârt* “aşırılık”, *حبط* *hâbt* “yanılma”, *فرق* *fârk*, *فوق* *fâvq* “üst”, *طرح* *târh* “atma”, *غرق* *ğârk* gibi.

Bu türlü söyleyiş kimi kelimelerin ekli biçimleriyle yazıya da aktarılmıştır:

سرحدنده *ser-hâddindegi* “sınırdaki”, *قندنده* *kâddindegi* “boyundaki” gibi.

Ancak, özellikle XVI. yüzyıl metinlerinde, okumuşlarca da bu a'nın Türkçe'nin olağan a'sı gibi söylendiğini ve okunduğunu gösteren örnekler vardır:

خرجلق *harçlık*, غرض ايدوغى *ğaraz-ıduğı*, طرفدهغى *tarafdağı* gibi.

Son iki kelime Meninski'de (1680) *ğárez*, *táref* biçimleriyle verilmiştir. Viguier (1790)'de ise ortak konuşma dili söyleyişi olarak: taraf.

b. İçinde ince ünsüz harflerinden

(ى ه و ن م ل ك ف ش س ز ر ذ ث ج د ت ب) biri bulunan hecenin uzun olmayan düz geniş ünlüsü ise, ince, yani *e* gibi söylenmiştir: *تجلىلى tesbît*, تثبيت *ev* *بیت edeb* ادب *تجلىلى tecellî*, ثروت *servet*, جمرة *cemre*, درجه *derece*, كرم *kerem*, كثرت *kesret* “çokluk”, ليل *leyl* “gece”, مزع *mezrâ*, ندرت *nedret* “azlık”, هيجان *heyecân*, هيبت *heybet*, يزيد *yezîd* gibi.

Yazıya yansıtılan bu söyleyiş için iki örnek: ادبلك *edeb-lik*, رئيسلك *reis-lik*.

c. Bir ünsüzden sonraki ا (elif) her zaman uzun *a* okunur. Ancak bu *a* da bilgili kimselerin okumalarında daralmış ve incelmış bir sestir, uzun *e*'ye yakındır (yalnızca örneklerde bu sesi *â* ile göstereceğiz):

جائر *câ'iz*, اجداد *ecdâ'd* “atalar”, مزاد *mezâ'd*, انسان *insâ'n*, اعصار *â'sâ'r* “asırlar”, حاصل *hâ'sil*, خارج *hâ'ric*, اشخاص *eşhâ's* “şahıslar, kişiler”, ضابط *sâ'dık*, صداقت *sâdâ'kât*, ظالم *zâ'bit*, انفاس *enfâ's* “nefesler”, طالب *tâ'lib*, عالم *â'lem*, اقبال *qâ'til*, افکار *efkâ'r* “fikirler” gibi.

Okuma dilinin bu söyleyişi XVI. yüzyıl metinlerinde yazıya geçirilmiştir:

مزاريدوكى *mezâ'r-ıduğı*, حصاردهكى *hisâ'rdegi*, دياردهكى *diyâ'rdegi*, كنارندهكى *kenâ'rindegi*, جوانبندهكى *cevâ'nibindegi*, جوارندهكى *civâ'rindegi*, اشجارندهكى *eşcâ'rindegi* “ağaçlarındaki” gibi.

Ancak bu *a*, yine XVI. yüzyıl metinlerine göre, bu yüzyılda bilgili kimselerce de, yaygın olarak, Türkçe'nin *a'sı* gibi söylenmekte ve okunmaktaydı:

کنارندهغى *kenârındağı*, جانبندهغى *cânıbındağı*, جوانبندهغى *cevâbındağı*, جوارندهغى *civârındağı*, اطرافندهغى *etrâfındağı* gibi.

Çeviriyazılı metin verilerine göre, XVII. ve XVIII. yüzyılda kültürlü kimselerin dilinde Arapça söyleyişin hakim bir durum kazandığı anlaşılmaktadır.

d. Arapçada *ı* ünlüsü yoktur, kalın ve ince ünsüz harfleri önünde ve ardında bulunduğu var sayılan *esre* (*kesre*) ince, yani *i* gibi okunur:

حکمت *hikmet*, آخر *â'hir*, حاصل *hâ'sil*, ضیا *ziyâ'*, طب *tıbb*, ظل *zıll* “gölge”, غدا *ğidâ'*, اغماض *iğmâ'z* “göz yumma, görmezden gelme”, قبله *kıble*, قیامت *kiyâ'met*, ثقلت *sıklet* “ağırlık, baskı”, ابریز *ibrîz* “halis altın”, اعجاز *i'câ'z* “şaşkınlığa uğratmak, ağızını açık bırakmak”, اسناد *isnâ'd* “yüklemek, birini bir şeyle ilgilendirmek”, اثبات *isbâ't*, نادر *nâ'dir*, ادراك *idrâ'k*, اکرام *ikrâ'm*, اذن *izn*, حوالی *havâ'li*, “yöre, civar”, نواحی *nevâ'hî* “bucaklar, yanlar”, جانب *câ'nib*, جوار *civâ'r*, حصار *hisâ'r*, حساب *hisâ'b* gibi.

Meninski kalın ünsüz harfleri yanındaki bu ünlüyü, okuma diline göre, her kelimedede, her yerde *ı* ile göstermiştir:

حجاب *hicâb*, آخرت *âhret*, آخر *âhir*, فاتح *fâtih*, حجاب *hicâb*, ضمن *insrâf*, انصراف *mansıb*, منصب *râsıh*, راسخ *zımn*, حاضر *hâzır*, طفل *tıfl*, باسط *bâsıt*, ظل *zıll*, عبادت *ibâdet*, عبرت *ibret*, اعتبار *i'tibâr*, غدا *ğidâ'*, اغوا *iğvâ'*, قدم *kıdem*, ثقلت *sıklet* gibi.

XVIII. yüzyılın konuşma Türkçesi'ni göz önünde bulunduran Viguier'de, bu kelimelerin Latin harfli çevirilerinde farklılıklar vardır: *hicab*, *fatih*, *ahiret* (ama *ahiret*), *ibadet*, *ibret*, *i'tibar*, *iğva*.

Meninski'nin çeviriyazılarının oldukça düzenleyici bir tutumu yansıttığı söylenebilir. Bununla birlikte, en azından Arapça'nın tek düz dar ünlüsünün Osmanlı Türkçesi'nde yalnızca ince değil, kalın olarak da söylenip çeşitlendiğini gösterir. Nitekim düzensiz çift ünsüzlü hecelerde (kelimelerde) iki ünsüz arasındaki türeme ünlüyü hem *ı*, hem de *i* olarak göstermiştir:

صبر *âkııl*, عقل *âsil*, خصم *hısım*, نقش *nâkış*, سبر *sâbir*, زخم *zâhım* “yara”, ama فکر *fikir*, جوز *ceviz*, شهر *şehir*.

- e. Arapça'da bir ünsüz önündeki *ı* (*ye*) genel olarak uzun bir *i* olarak okunur. Çeviriyazılı metinlerde, özellikle XVII. yüzyılın sözlük ve gramercisi Meninski'de, kalın ünsüz harfleriyle birlikte bu ünlünün uzun *ı* olarak da okunduğu kaydedilmiştir (örneklerde bu sesi *î* ile göstereceğiz):

nâhîf بَحِيل *bâhîl* "cimri", صَرِيح *sârih*, حَرِيص *hâris*, صِيغَه *sîğâ* "fiil çekimi", مَرِيض *mâriẓ*, فَضِيلَت *fâzîlet*, صِيْت *sît* "iyi ad, iyi şöret", غَلِيظ *ğâlîz* "kaba, çirkin", عَظِيم *âzîm*, بَعِيد *be'id* "uzak", ضَعِيف *zá'if*, بَاغِي *bâğî* "azgın, serkeş", تَبْلِيغ *tebliğ*, فَاقِر *fâkîr*, تَفْرِيق *tefriğ* gibi.

Bununla birlikte, yine aynı yazar, aynı kelimelerin uzun *i* ile de söylendiğini gösteren çeviriler verir:

مَلِيح *melih*, صَرِيح *sârih* "açık", تَوْبِيح *tevbih* "azarlama", حَرِيص *hâris* "hırslı", تَعْوِيض *tâ'vîz*, بَسِيط *besît* "yayılmış, döşenmiş", تَعْكِيظ *tâ'kîz* "(çalışmayı) kesmek", بَعِيد *be'id* "uzak", تَبْلِيغ *tebliğ*, تَفْرِيق *tefriğ*, تَطْبِيق *tâtbiğ* gibi.

Kapalı hecelerdeki bütün uzun *î*lerin XVII. yüz yıldan sonra ortak konuşma dilinde ortalama *i* gibi söylenmiş olduğu tahmin edilebilir:

كَرِيم *kerim*, سَلِيم *selim*, نَزِيه *nezih*, قَدِير *qâdir*, تَأْخِير *te'hir*, نَصِير *nasir* "yardımcı", نَظِير *nazir* "eş, benzer, denk" gibi.

Art damak ünsüzü *ğ* (ق) 'nin gösterdiği ses) önündeki uzun *î* nin ise bu sesi etkileyip ön damaksılaştırdığını, yani *k* (ك) 'nin gösterdiği ses)'ye çevirdiğini yine çeviriyazılı metinleri göstermektedir. Meninski, "yazma, yazı ya da rakamla belirtme, çizme, karalama; sözleşme" gibi anlamları olan تَرْقِيم kelimesinin ترکیم biçiminde yazıldığını, ama bunun kusurlu bir yazılış olduğunu kaydeder. Kelimenin söylenişine ilgili olan bu yazım değişikliği başka kelimelerde yapılmamış olsa da, bugün de *fakir* (فقير), *tatbik* (تطبيق), *tefriğ* (تفريق), *telkin* (تلقين) biçiminde ön damak ünsüzüyle söylenen kelimelerin, Osmanlı Türkçesi döneminde de böyle söylendiği anlaşılmaktadır. Son örneğin *talkin* (krş.: *Ele verir talkını, kendi yutar salkını*) biçimindeki söylenişinin, önceki dönemde gerçekleşen bir halklılaştırma kalıntısı olduğu muhakkaktır.

XVI. yüzyıl metinlerinde görülen *nevâhîdağî*, *harâmîtiğîndan*, *havâtîsındağî* gibi örnekler

de (son ikisinde başka bir sebebe bağlı bulunsa da) Arapça'nın *î*'sinin Türkçe söyleyişte çeşitlendiğini açıkça gösterir.

Çeviriyazılı metin verilerine göre, bu ünlü son açık hecede kısalmıştır:

عَاصِي *âsî*, قَاضِي *kâdî*, رَاضِي *râzî*, قَرْمَزِي *qırmızı* gibi.

Türkçe bir ekle uzatıldıklarında bu tür kelimelerin aldıkları ekler kalın sıradandır:

عَاصِيْلَق *âsî-tîk*, قَاضِيْلَق *kâdî-tîk*, رَاضِيْلَق *râzî-tîk*, تَاطَاغِي لَق *tâğî-tîk* "azgınlık" gibi.

Bunlara, *harâmîtiğîndan*, *havâtîsındağî* gibi örneklerin de katılması gerektiğini söyleyebiliriz; yani: *nevâhîdağî*, *harâmîtiğîndan*, *havâtîsındağî*.

Not: Edebiyat metinlerde, özellikle de şiirde, kapalı hecelerin son ünsüzü çoğu zaman bir ekin, kimi zaman da önündeki kelimenin ön sesi olan ünlünün çekim alanına girer ve oluşan yeni hecenin başında yer alır: *fermân*, *ama fermâ-nî*, *âğyâr*, *ama âğyâ-ri-le* gibi. Böylece açık kalan hecede ünlü, uzunluğunu yeniden kazanır.

Kimi zaman da bu tür heceler aruzda bir uzun, bir kısa olmak üzere iki hece değerindedir. **Medd** denilen bu kullanım, yerine göre kusur, yerine göre de ustalık sayılmıştır.

- f. Arapça'nın *ötrü* ile karşılanan dar yuvarlak ünlüsü, kalın ünsüz harfleriyle birlikte ve onların yer aldığı heceler önündeki hecelerde kalın, ince ünsüz harfleriyle birlikte ise ince okunmuştur:

حُضُور *huzûr*, خُطْبَه *hutbe*, حُسْرَان *husrân*, صَلَاح *sulh*, وَصَلَت *vuslat*, تَوَاضِع *tevâzu'*, مُطِيع *mutî'* "itaatkar", ظُهُور *zuhûr*, ظَلَم *zulm*, غُرْبَت *ğurbet*, طُغْيَان *tuğyân* "taşkınlık", مُحْتَرَم *muhterem*, مُحَارَبَه *muhârebe*, مُحْرَب *muhrib*, مُقَيَّد *muqayyed*, مُصَدِّق *musaddığ* "doğrulayıcı", ama: بِنِيَان *bünyân* "yapı", جُرْأَت *cür'et*, أُجْرَت *ücret*, دُنْيَا *dünyâ*, مَدْبَر *müdebbir* "uyanık, işin sonunu düşünüp önlem alan", مُؤَلَّف *mü'ellif*, فَجْأَت *füc'et* "ansızın gelip çatma, birden olup bitme", مُجَادَلَه *mücâdele*, نَكْس *nüks* "yenilenme, bir kez daha olma", هُدَى *hüdâ* "doğru yola kılavuzlama", يَسْر *yüs* "kolaylık" gibi.

Bununla birlikte, daha önce de söz konusu edip örneklerini verdiğimiz gibi, bu ünlü Türkçe söyleyişte çeşitlenmiştir:

تَهْمَت *töhma*, تَحْمَت *tohma* “hazımsızlık”, لَقْمَة *loqma*, نَقْصَان *noqsân*, نَقْطَة *noqta*, عَثْمَان *Osmân*, مُحْكَم *mühkem*, مُحْتَاج *mühtâc*, شَهْرَت *şöhret*, شَعْلَة *şö'le*, عَذْر *özr* gibi..

Çeviriyazı metinlerinin gösterdiği bu değişikliklerin metinlerden izlenmesi mümkün değildir.

- g. Arapça'nın uzun *u*'su Türkçe söyleyişte çeşitlenmiştir. Kapalı hecelerde bu ünlünün de uzun söylenmediği, ancak açılan hecede bu özelliğini koruduğu söylenebilir. XVI. yüzyıl metinlerinde görülen زيتونلك *zeytûnlik* ve زيتونلق *zeytûnlik* gibi ikili biçimler bu çeşitlenmenin örnekleridir ve belki de ilki *zeytûn/zeytin*, ikincisi *zeytun* söyleyişlerini (yani kısaltmış olarak söylendiklerini) gösterir. Buna, yine Osmanlı metinlerinde karşılaşılan عمودچك *âmütçik* (ve Farsça زبونلك *zebûnlik*) gibi örnekleri de katabiliriz. Çeviriyazıda bu ikisi, yani *uzun u* ve *uzun ü* için ayrı işaretlerin kullanılması gerektiği açıktır. Meninski, günlük dile inmiş kelimelerde, *ı*'da olduğu gibi, açık hecelerdeki uzunlukların kaybolduğunu gösteren şu Farsça örnekleri verir: آرزو *arzu*, پولاد *pulad* (bugün: *polat*) gibi. Yine söyleyelim ki, bunlar klasik edebiyatta *aslına uygun kullanım* kuralına aykırı sayılmış, şiirde ve sanatlı nesirde böyle kullanılmamış, dolayısıyla da okunmamıştır.

2. Ünsüzler Bakımından

Arapça'nın seslerini tanıtırken bu dile özgü ünsüzlerin değerleri üzerine bilgiler vermiş, bu arada bunların hemen hepsinin söyleyişte Türkçeleştirildiğini belirtmiştik. Tecvide göre *Kur'an* okumayı öğrenenlerin, sesleri Arapça'daki değerleriyle çıkarabilme alışkanlığı kazanmaları yüzünden, bir Türkçe metindeki Arapça kelimeleri okurken de, ünlüleri gibi, ünsüzlerini de özel değerleriyle seslendirmeleri olağan sayılabilir. Ne var ki, çeviriyazılı kaynaklar böyle bir seslendirmenin söz konusu olmadığını, Arapça'ya özgü söyleyiş biçimlerinin tamamen Türkçeleştirildiğini bildirirler. Nitekim kullandıkları çeviriyazı alfabesi de buna göredir:

س س ث için *s*, ز ذ ڈ için *z* kullanmaları gibi.

Yukarıda Arap dilinin yapısını tanıtırken bu dilin kelimelerinin en az üç ünsüze dayandığını, çekirdek anlamı taşıyan köklerin bu yolla oluştuğunu; bu üç ünsüzün ise başta, ortada ve sonda bulunabilir olarak, harflerin alfabedeki sırasına göre dizilebildiklerini belirtmiştik. İşte bu özellik:

- a. Arapça bir kelimedeki alfabenin bütün ünsüzlerinin yan yana gelebileceğini
- عَهْدَة *uhde* “üstlenme, söz verme, görev”, مَخْدُوم *mahdûm* “bakılan, hizmeti görülen”, مَقْبَرَة *maqbere* “mezar”, مَقْبُول *maqbûl*, اَقْدَم *aqdem* “daha önce”, تَقْدِير *taqdîr*, اِسْبَات *isbât*, تَسْحِيل *teshîl*, نِسْبَة *nisbet*, تَسْبِيح *tesbîh*, مَسْجِد *mescid*, تَسْجِيل *tescîl*, تَصْدِيق *tasdîq*, اَشْبَاه *eşbâh* “benzerler, karaltılar”, اَشْجَار *eşcâr* “ağaçlar”, مَطْبُوع *matbû*;
- b. Tek hece olarak okunan kalıplarda ise, yine her türden ünsüzün çift ve ikiz olarak sonda yer alabileceğini gösterir:

طَرَز *habs*, حَرْج *harc*, صَدْر *sadr* “göğüs”, تَرْز *tarz*, فَارِز *farz*, ظَلَم *zulm*, غَرْق *ğark*, قَطْع *kat*, بَابِز *babs*, اَرْض *arz*, عَرْض *arz*, قَتْل *katl*, ظَلَم *zulm*, طَرْح *tarh* “atmak”, عَزْل *azl*, بَر *birr* “iyilik”, حَر *cerr* “çekmek”, عَذْر *uzr* “özür”, صَبْر *sabr* gibi.

Bu durum Arapça kelimelerin Türkçe'de seslendirilmeleri bakımından üç önemli konuyla bağlantılıdır:

1. Hece sonunda bulunmayan ünsüzler.
2. Ünsüz benzeşmeleri.
3. Düzensiz hecelerde ünsüzler arasında ünlü türemesi.

Arapça Kelimelerde Hece Sonu Ünsüzleri

Türkçede *b*, *c*, *d* ünsüzleri hece sonunda bulunmaz, buna karşılık bir Arapça kelimedeki bulunabilir:

سَبَب *sebeb*, عَجَب *aceb*, اَدَب *edeb*, كَسَب *kesb*, جِهْد *cehd*, حَرْج *harc*, اِخْرَاج *ihrac*, اَهْد *ahd*, قَصْد *qasd*, عَدَد *aded*, ضِدَد *zidd* gibi.

Türkler tarafından bu sesler tonsuzuyla, yani *p*, *ç*, *t* ile söylenmiştir. Çeviriyazı malzemeleri bunu açıkça göstermektedir. Yazımın henüz kalıplaşmış donuklaşmadığı XVI. yüzyıl metinlerinde ise, bu Türkçeleştirmenin yazıya yansıtılmış, özellikle *c*'nin (ç) ج ile yazılmış örneklerine rastlanır: حَرْج *harç* gibi. Bu arada zarf-fiil eki *up/üüp*'ün de çoğu kez پ ile yazılması, söyleyişi aktaran bir

yazım özelliği olarak göze çarpar. Bu seslerin eklemeye iki ünsüz arasında yeniden tonlulaşmaları, Türkçe kelimelerdeki düzene göre işlemiştir; yani *sebeb*, *harç*, ama *sebe-bi*, *har-cı*. Meninski'nin ارددن تاجچغز قوردچغز, *ardtan*, *kurdçığaz*, *tâççığaz* biçimindeki aktarmalar, bir yandan kalıplaşmış yazılışı (تاج, قورد, ارد) öte yandan söyleyişi (*arttan*, *kurtçığaz*, *tâççığaz*) göstermek açısından ilgi çekici ve önemlidir.

Yazıda ب ج د ile gösterilen bu harflerin metin okurken böyle okunduklarını, okuma diliyle sınırlı bu seslendirmenin bir ölçüde okur-yazarların diline bulaştığını daha önce belirtmiştik.

Arapça Kelimelerde Ünsüz Benzeşmesi

Konuşma dili Arapça kelimelerde iç seste karşılaştıran çift ünsüzler arasında da Türkçe'nin benzeşme kanununu işletmiştir. Türkçe'nin iki ana kanunundan biri olan bu ünsüz benzeşmesi çeviri yazılı malzemelerde gösterilmiştir:

hd-ht: عهدہ *uhte* "üstlenme, söz verme, görev", مخدوم *mahtûm* "bakılan, hizmeti görülen",

kb-kp: مقبرہ *maḳpere* "mezar", مقبول *maḳpûl*,

kd-kt: اقدام *aḳtem* "daha önce", تقدیر *taktîr*,

sb-sp: اثبات *ispât*, نسبت *nispet*, تسبیح *tespîh*,

sc-sç: مسجد *mesçid*, تسجیل *tesçîl*,

sd-st: تصدیق *tastîḳ*,

şb-şp: اشباه *eşpâh* "benzerler, karaltılar",

şc-şç: اشجار *eşçâr* "ağaçlar",

tb-tp: مطبخ *mutpâh* "mutfak", مطبوع *matpû'* gibi.

Bu benzeşme Osmanlı Türkçesi yazımında gösterilmediğinden, okurken yazıya bağlı bir seslendirme yapan okumuş kesim Türkçe'nin temel seslendirme kanununu dikkate almamış, bu durum da bu kesimin konuşma dillerini etkilemiştir.

Düzensiz Hecelerde Ünlü Türemesi

Türkçe'nin tek doruklu ve bir araya gelebilirlik açısından belirli çift ünsüzlü hecelerine karşılık Arapça kelimelerde her türlü ünsüzün bir arada bulunabileceğini görmüştük. İşte çoğu çift doruklu bu hecelerde Türkçe, iki ünsüz arasına bir dar ünlü katarak bu heceleri çoğaltma yoluna gitmiştir. Bu konuyu önceki ünitelerde ele almış, yeterli örnek vermiştik. Konuşma dilinde her dönemde yaygın

olan bu Türkçeleştirmenin XVI. yüzyılın hareketli metinlerinde yazıya geçirilmiş örnekleri bulunur. Edebiyat dili, Türkçe'nin bu kullanım hakkını benimsememiş, bu gibi kelimeleri aslında olduğu gibi seslendirmeyi yeğlemiş, aruzla yazılan şiirde halkılaştırmış bir kullanım kusur sayılmıştır.

Arapça Kelimelerde Hece Yapısı ve Sayısı

Her Arapça kelime belli bir kalıba uyar ve her yalın Arapça kelime kalıbı oluşturan hece sayısınca hece bulunur. Bunların sayısı da en çok dördür:

اقل *eser*, امر *mürr* "acılık" امر *emr*, آمر *âmir*, افکار *aḳall* "en az", امر *emerr* "çok aci", حق *haḳḳ*, انقلاب *efkâr* "düşünceler", اكرام *ikrâm*, اعتراض *i'tirâz*, انكلاّب *inḳalâb*, تكرار *tekrâr*, تمثيل *temsîl*, قصور *ḳusûr*, كثور *küsûr*, رحمت *rahmet*, حلجان *halecân* "çırpınma, yürek oynaması", مساعد *müsâ'id*, ممثل *mümessil*, حقيقت *haḳîḳat*, مرحمت *merhamet*, استقبال *istiḳbâl*, تحمل *tehammül*, متحمل *mütehammil*, انقلابات *inḳalâbât* "değişimler, değişiklikler" gibi.

dikkat

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, ünsüzler bir ünlüyle seslendirildiğinde, Arapça kelimelerde de Türkçe'dekine benzer hece yapıları ortaya çıkar. Ancak ünlülenme ilişkisi açısından bakılacak olursa, ilk göze çarpan, birden çok heceli kelimelerin çoğunda, hece ünlüleri arasında Türkçe'deki gibi bir uyumun bulunmadığıdır. İşte iki ve daha çok heceli bir Arapça kelimeyi bir Türkçe kelimedenden ayıran en önemli nokta budur. Bunun yanı sıra, hecelerde uzun ünlü de bulunması ile yukarıda söz ettiğimiz ünsüzlerin düzeni ile ilgili durumlar, Arapça kelimenin portresini ana hatlarıyla ortaya koyar.

Arapça Kelimelerin Eklerle ve Birleştirme Yoluyla Uzatılması

Arapça'dan alınmış her kelime, Türkçe'nin isim tabanlarına denk bir isim tabanıdır. Onlar gibi yapım ve çekim ekleri alabilir ve türlü söz kalıplarının yapısına girer:

امرینى *eserini*, امرندن *emrinden*, آمرلینك *âmirleriniñ*, اكرامكردن *haḳkında*, افكارلنمدى *efkârlandı*, حقتنده *ikrâmınıñdan*, اعتراضمه *i'tirâzıma*, انقلابى *inḳilâbı*,

قصورينه *temsilci*, تمثيلي *tekrârlamañuzu*, تكرارلكزى *kusûruna*, مساعدمى سكر *müsâid misiñiz*, ممتلك *mü-messillik*, گوزقرارى *göz qarârı*, فاتحك قدرتى *Fâtih'in kudreti*, مرحت اينمك / كوسترمك *ğayreti*, اسيرين اثرىك غيرتى *merhamet etmek / göstermek*, استقبال اينمك *istikbâl etmek* “karşılama”, قصور بولمق *kusûr butmaq* gibi.

Arapça kelimelerin heceleri arasında ünlü uyumu bulunmadığından, bu dilin kelimeleri kalın ve ince sıralı olmak üzere iki öbek oluşturamaz. Bu durumda bir Arapça kelimenin aldığı ek, konuşma dilindeki söyleyişe göre, son hece ünlüsüne uyar ve ancak sonraki eklerin ünlüleri uyum içinde gelir:

بيتچكر *mülâyim'lik*, ملايمك *insân-lık*, انسانلق *beyt-çiğez* “küçük ev, evcik”, زيادهجه *ziyâde-ce*, حقنده *hak-ında*, حبيبننده *cebîn-inde* “alnında”, اكرامكردن *ikrâm-ımızdan*, بلده كزدن *belde-ñizden*, قرارلى *qarâr-tı*, بصيرتلى *basiret-li* gibi.

Ancak mesele, konuşma diliyle eğitilmiş kimselerin yazıya bağımlı okuma dili arasındaki fark yüzünden, Osmanlı Türkçesi metinlerinde bir Arapça kelimenin son hece ünlüsünün nasıl okunacağını belirlemektedir. Türkçe'nin, içinde damak ünsüzü bulunan ekleri bu meselede bir ölçüde kılavuzluk eder. Bunlar arasında isimden isim (söz içinde sıfat ve zamir) eki *kî*'nin uyumlu biçimleri ile, bugün ekler hâlinde varlığını sürdüren *imek* fiilinin geçmiş sıfat-fiili *idük*'ün iyelik ekleri almış olarak kalın ve ince sıralı biçimleri de vardır. Özellikle bunların XVI. yüzyılda da yaygın olarak kullanılmaları, Osmanlı Türkçesi metinlerinde Arapça kelimelerin son hece ünlülerinin değerini belirlemede yol göstericidir:

طاغىلىق *tâğî-lik* “ekmekçilik”, *habbâz-lık* *habbâz-lık* “isyançılık, zorbalık”, *harç-lık* *harç-lık* “isyançılık, zorbalık”, *reis-lik* *reis-lik* “dayanıklılık, sağlamlık”, *muhkem-lik* *muhkem-lik* “dayanıklılık, sağlamlık”, واقع ايدوغى *etrâfındağy*, اطرافندهغى *civârındağy*, جوارندهغى *vâkı'-ıduğy* “gerçekten olduğu”, غرض ايدوغى *ğaraz-ıduğy*, جاربهجك *meselcik*, مثلجك *meselcik*, عالمدهكى *câriyecik*, عورتجك *âvretçik* gibi.

Ne var ki, XVI. yüzyıl metinlerinde aynı kelimenin iki türlü söylenişini gösteren yazılışlar çoğu kez bir arada bulunur:

حوالى سندهغى *hâvâ'li-sindeğy*, اما حوالى سندهغى *havâ'li-sındağy*; نواحى سندهكى *nevâ'hî-sindeğy*, اما نواحى سندهغى *nevâhî-sındağy*; جوارندهكى *civâ'r-indeğy*, اما جوارندهغى *civâr-ındağy*; اكنافندهكى *eknâf-indeğy*, اما اكنافندهغى *eknâf-ındağy*; كنارندهكى *kenâ'r-indeğy*, اما كنارندهغى *kenâr-ındağy*; زيتونلق *zeytun-lık*, اما زيتونلك *zeytün-lik*; آدمجك *âdem-cik*, اما آدمجق *adam-cık* gibi.

Meninski de XVII. yüzyıl için hem ظاهرلق *zâhır-lık*, غالبلق *ğâ'ib-lık*, ملايمك *mülâyim-lık* gibi halklaşmış biçimleri, hem de ملايمك *mülâ'yim-lik* gibi okumuşça biçimleri verir.

Görüldüğü gibi, mesele alıntı kelimelerin halklaşması, başka bir deyişle, söyleyişçe Türkçeleşmeleri ile ilgilidir. Önceki dönem metinlerinde yer alan oldukça çok sayıda örneğin gösterdiği gibi, Arapça'dan (ve Farsça'dan) alınan kelimeler önceleri Türkçe'nin sesleriyle seslendirilmiş, ünlüleri çeşitlenmiş ve ünlü uyumu kanunlarının baskısı altında kalarak uyumlu söyleniş biçimleri kazanmışlardır. Bunların, ortak konuşma dilinin söyleniş biçimleri olarak okumuşlarca da benimsenip kullanıldığı, metinlere yansıyan örneklerden açıkça anlaşılacaktır. XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra durumun değişmeye başladığı ve eğitilmiş kimselerce Arapça kelimelerin kendi sesleriyle seslendirilmesi eğiliminin güç kazandığı görülür. XVI. yüzyıl metinlerindeki karışık durum ise, bu yüzyılın bir geçiş dönemi olduğunu gösterir. Bu yüz yılın büyük bilgini Kemâl Paşa-zâde'nin, bilgince söyleyişi aktaran yazılışlar yanında, kendi el yazısıyla *حرامى لغندن* *harâmîğünden*, دايره سندهغى *dâyirasındağy* biçiminde yazıya geçirdiği örnekler, sonraki yüz yılların edebiyat metinlerinde artık yer almayacak, bunlar kusurlu söyleyişler sayılacaktır.

dikkat

Sonuç olarak, Osmanlı Türkçesi döneminde alıntı kelimeleri Türkçe'nin sesleriyle seslendirmeye dayanan konuşma dili ile bunları kaynak dilin sesleriyle seslendirmeye öne çıkaran okuma dili arasında fark bulunsa da, günlük dile inen, ortak kullanıma girmiş pek çok kelimenin kültürlü kimselerce de Türkçeleştirilmiş biçimleriyle kullanılmış olduğu muhakkaktır. Edebiyat dilinin sınırsız denilecek ölçüde alıp kullandığı kelimelerin bilgince söylenişleri metin okumayla sınırlı kalmış ve aslında bu kelimelerin kendileri de orijinal kılıklarıyla yalnızca metinlerde kullanılmıştır.

Arapça Kelimelerin Kalıpları

Yukarıda da açıkladığımız gibi, her Arapça kelime bir kalıba uyar ve Arapça kelimeler bu kalıplara göre tanınır. Kök ünsüzleri bir takım kalıplar içine sokulmakla taşıdıkları çekirdek anlam yeni anlam katkıları alır ve kelime tür bakımından çeşitlenir.

Bu yüzden bir Arapça kelimeyi kalıbına göre tanımak, ne tür bir kelime olduğunu ve buna göre de anlamını belirlemek açısından büyük bir önem taşır. Bunun için de kalıp çeşitlerinden önce, kalıbın nasıl oluşturulduğu hakkında bilgilenmemiz gerekir.

Arapça'da bir kelimenin kök harfleri, fiilin en yalın biçimi olan geçmiş zamanın erkek için 3. tekil kişi çekimi şeklinde yer alır: Örnek olarak, "yazmak" anlamındaki bir kökten türemiş bütün kelimelerin kök harfleri olan ك ت ب "yazdı" anlamındaki ك ت ب *ketebe* çekim şeklinde ortaya çıkar. İşte bunu göstermek için, fiil köklerinin ünsüzleri için "kıldı, işledi" anlamındaki فعل *fa'ale*'nin sırasıyla üç harfi, yani ل ع ل kullanılarak kalıplar oluşturulmuştur. Buna göre her kalıpta ilk kök ünsüzü ف ile, ikinci kök ünsüzü ع ile, üçüncü kök ünsüzü de ل harfi ile gösterilir.

Kimi kökler dört ünsüz harfinden meydana gelir. Bunlarda dördüncü harf için ikinci bir ل kullanılır.

Kalıplar, ünsüzlerin bir ünlüyle ünlülendirilmesi, yani hece oluşumu sırasında ünlü çeşitlerine göre çeşitlenir. Örnek olarak, üç harfli bir kelime değişen ünlü çeşitlerine göre 6 kalıba uygun olarak 6 çeşit okunur: *fa'l, fi'l, fu'l, fa'al, fi'al, fu'al*:

bahr "deniz", *bezl* "isteyerek vermek, esir-gemeksizin bağışlamak", *kibr* "büyüklenmek", *kışır* "deri, kabuk", *sulh* "barış", *fülk* "gemi", *eser* "cedel", "kavga, tartışma, çekişme", *kiber* "büyüklük", *cümel* "cümleler" gibi.

Ünlüyle çeşitlenme uzun ünlülerle de olur. Daha önce gördüğümüz gibi, bir ünsüz önündeki ا و ی harfleri genel olarak hecedeki ünlünün uzunluğu içindir:

semâ "işitmek", *karâr*, *kemâl*, *visâl* "kavuşma", *kıyâm* "ayağa kalkma, ayakta durma", *sudâ* "baş ağrısı", *kâmil*, *câmi*, *kerîm*, *rezîl*, *ka'bûl* kelimelerindeki ا و ی'ler gibi.

Örneklerde görüldüğü gibi, kök harfleriyle birlikte bulunan bu harfler, kalıplar içine fazladan katılmış harflerdir, kelimenin yazımında harf sayısını arttırır. İşte bu yüzden bu harflere "artık (ya da katma) harfler" denir.

Ünlü uzunlukları için olan bu üç harften başka, ا *elif*'in de içlerinde yer aldığı bir öbek harf vardır, belli kelime kalıplarında buldukları belli yerlerde bunlar da *artık harfler*dir:

1. ا *elif*

- kelime başlarında ilk kök harfinden önce gelen: *ekmel* "en olgun, er-

gin", *ender* "az bulunur", *eşref* "çok şerefli, yüksek soylu", *i'lân* "bildirmek, açığa vurmak", *inkâr* "gizlemek, gerçeği saklamak", *ictehad* *ictehad* "çalışmak", *ığbirâr* "tozlu olmak, kir pas içinde olmak",

- kelime başlarında ilk kök harfinden önce *in* olarak okunan ان *elif+nun* harf öbeğindeki: *inkılâb* "boyun eğme, uslu durma", *inkıyâd* "çekilme, irade dışı yönelme",
- kelime başlarında *isti* okunan است *elif+sin+te* harf öbeğinin başındaki: *istikbâl* "danışma",
- son kök ünsüzünden sonra *ân* okunan ان *elif+nun* harf öbeğindeki: *ğufrân* "bağışlama", *şükran*.

2. ت *te*

- ilk kök harfinden önce ve sonra gelen: *teşkil* "teşkil", *ta'lîm* "ihtimâl", *muhtemel*,
- son kök harfinden sonra dördüncü harf olarak gelen: *hareket*, *rahmet*, *necdet*,
- kelime başlarındaki, ilk kök harfinden önce *isti-* ve *müste-* olarak okunan ve ilk kök ünsüzünü alarak iki hece oluşturan است *elif+sin+te* ve مست *mim+sin+te* harf öbekleri içindeki: *istikbâl*, *müstakbel*, *müstehezî* "alaycı",
- kelime başlarında ilk kök harfinden önce *müte-* olarak okunan مت *mim+te* harf öbeğindeki: *mütefekkir*, *mütecessis*.

3. س *sin*

- kelime başlarındaki, ilk kök harfinden önce *isti-* ve *müste-* olarak okunan ve ilk kök harfini alarak iki hece oluşturan است *elif+sin+te* ve مست *mim+sin+te* harf öbekleri içindeki: *istiklâl*, *müstesnâ*.

4. م *mim*

- kelime başlarında, ilk kök harfinden önceki: *merhamet*, *mevlid*, *miktâr*, *mî'mâr*, *mücâdele*, *münkir* "gerçeği gizleyen, inançsız", *mükerrem* "ululanmış, büyük, ulu", *mühendis*, *münâsib*, *müstakbel*,

- b. kelime başlarında, ilk kök harfinden önce *müte-* olarak okunan *مت mim+te* harf öbeği içindeki: *متفكر mütefekkir*, *متجاسر mütecâsir* “korkmadan ve çekinmeden bir işe girişen, pervasız”,
- c. kelime başlarındaki, ilk kök harfinden önce *müste-* olarak okunan ve ilk kök ünsüzünü alarak iki hece oluşturan *مسته mim+sin+te* harf öbeği içindeki: *مستقبل müstakbel*, *مستقل müstakıl(l)*,
- ç. kelime başlarında ilk kök harfinden önce *mün-* okunan *م mim+nun* harf öbeğindeki: *منجمد müncemid* “donmuş, donuk”, *منشرح münşerih* “şen, ferah”.

5. ن *nun*

- a. kelime başlarında ilk kök harfinden önce *in-* ve *mün-* olarak okunan *ان elif+nun*, *من mim+nun* harf öbekleri içindeki: *انقلاب inqulâb*, *انجماد incimâd* “(su) donma”, *منجمد müncemid* “donmuş, donuk (su, sıvı)”, *انشرائح inşirâh* “açılma, ferahlama, gönül açıklığı”, *منشرح münşerih* “sevinçli, şen, ferah”,
- b. son kök harfinden sonra *-ân* okunan *ان elif+nun* harf öbeğindeki: *اشكران şükran*, *غفران ğufrân* gibi.

İleriki ünitelerde göreceğimiz gibi, bu harfler birçok kalıpta Türkçe'nin eklerine denk bir görevde ve işlevindedir. Kökün sabit anlamını değiştirir, özel anlam katkılarıyla yeni anlamda kelimeler oluşmasını sağlar.

ÖÇ 2 Arapça'dan alıntı kelimelerin farklı ses düzenlerini ve yapılarını ayırt edebilme

Araştır 2

- Osmanlı Türkçesi'ne alınmış olan Arapça kelimelerin ünlülerinde değişiklik olmuş mudur? Olmuşsa ne gibi değişiklikler söz konusudur?

Osmanlı Türkçesi'nde kullanılan Arapça kökenli *hıfz*, *bugz*, *fisk*, *hüzn*, *ferah*, *kıdem*, *sıdk*, *zühhd*, *sulh*, *zafer*, *fasl*, *küfr*, *rızk*, *farz*, *nutk*, *şirk*, *mahv*, *sıgar*, *cürm*, *recm*, *kerem*, *ziker*, *meyl*, *nefy*, *gusl*, *vehm*, *sabr* kelimelerini kalıplarına göre gruplandırınız.

- Artık harflere göre şu kelimelerin kalıplarını çıkarınız:

مناسب, مرحمت, مولد, منكر,
رحمت, احتمال, تشكيل, شكران,
اصفرار, استشاره, انكار, اشرف,
قبول, كريم, قرار, مستنسخ,
استقبال, متفكر, انقياد, منجمد.

İlişkilendir

Arapça kelimelerde ünsüzler arasındaki ilişkiler açısından bir sistemden söz edilebilir mi?

Anlat/Paylaş

Alıntı kelimeleri edebiyat dili açısından değerlendiriniz.

FARŞÇA KELİMELER

Farşça Hind-Avrupa dil ailesinin bir koluna bağlı bir dil olup geniş bir coğrafi alanda edebiyat dili olarak kullanılmıştır. Arap alfabesinin alınmasından sonra büyük bir edebî gelişme göstermiş olan bu dile eskiden “İran saray dili” anlamında **Derî** denmekteydi.’

İranlılar Arap alfabesini aldıktan sonra, Arapça kelimeleri asılları gibi yazmak için, Türkler gibi, bu alfabedeki bütün harfleri korumuşlar, kendi dillerinde bulunan *ç, g, j* ve *p* sesleri için de mevcut harfler üzerinde küçük değişiklikler yaparak harf sayısını arttırmışlardır.

Farşça'nın ünlü sistemi de Arapça'dan oldukça farklı olmakla birlikte, kelimelerindeki ünlüler için aynı işaretleri (olağan ünlüler için hareketleri var sayarak, uzun ünlüleri için ise *و* *ا* ile göstererek) kullanmışlardır.

İkinci Ünite de Farşça'ya özgü ünlü ve ünsüzler yeterince tanıtıldığı için burada sesler konusu yeniden ele alınmayacaktır.

dikkat

Farşça, yapı bakımından eklemeli bir dildir. Kelimelerinin çoğu ekleme yoluyla türemiştir. Bunlar arasında, Türkçe kelimelerde olduğu gibi, canlılığını zamanla kaybetmiş eklerle yapılmış olanlar bulunur; bir çoğu ise, sonradan ortaya çıkmış eklerle yapılmıştır. Bu eklerin hemen hepsi eski kelime birleşmelerinin ürünüdür, yani her biri bir kelimedenden doğmuştur. Hem isim, hem de fiil tabanlarına gelen bu eklerle isimlerden ve fiillerden isimler ve sıfatlar üretilir. Bunlar Türkçe'nin ekleri gibi tabanların sonuna gelir. Farşça bir kelimeyi tanımak için öncelikle bu eklerin öğrenilmesi gerekir.

Farşça'da, az sayıda da olsa, ön ekler de vardır. Bunların en önemlileri دشمن *düşmen*, دشوار *düşvâr* “zor” ve دشنام *düşnâm* “küfür” kelimelerindeki “kötü” demek olan *düş-* eki ile, Türkçe'nin *-sız* ekine karşılık olan, aşağıdaki örneklerdeki *nâ-* ve *ne-*’dir:

نومید *nevmid* “umutsuz”, ناپاک *nâ-pâk* “kirli, buluşuk, arı olmayan”, ناکاه *nâ-gâh* “birden, ansızın” gibi.

Farşça bir yönüyle de önden eklemeli dil özelliği gösterir. İsimlerin çekimi önlerine gelen takılarla yapıldığı gibi, zarf işleyişindeki kimi kelimeler de ön takılarla elde edilir. Ayrıca, hemen hepsi zarf olarak kullanılan yapılarda birtakım zarflar ve isimler de ön takı gibi kullanılır.

Farşça'nın en belirgin özelliği kelime birleşmeleri açısından taşıdığı zenginlik ve serbestliktir. Takıların yanı sıra bütün söz bölükleri (isimler, sıfatlar, fiillerin geniş zaman gövdeleri -ki bunlar aynı zamanda emir 3. kişi içindir-, etken ve edilgen sıfat-fiiller) ile yapılan birleşik kelimeler bu dile büyük bir ahenk, edebî değer ve anlatım gücü kazandırmıştır. Bunlar arasında geniş zaman gövdeleri ve sıfat-fiiller ile yapılanlar en geniş yeri tutar ve edebiyat dilinin bir bakıma en zengin malzemesini oluşturur.

Osmanlı Türkçesinde Farşça Kelimeler

Türkçe Farşça'dan çok sayıda kelime ve söz öbeği almıştır. Osmanlı Türkçesi dönemi bir önceki döneme göre bu sayının büyük ölçülere vardığı bir dönemdir. XIV. yüzyıl boyunca ve XV. yüzyılın ilk yarısında, aruzla yazılmış Farşça manzum eserlerin Türkçe'ye yine aruzla manzum olarak çevrilmiş olması, kafiye başta olmak üzere, birtakım gerekçelerle çok sayıda kelimenin alınması yolunu açmış; sonraları ise Fars yazarlarının eserlerine duyulan hayranlık, onlar gibi yazma isteği uyandırmış, bu da taklide yol açarak açılan yolu giderek genişletmiştir. XVI. yüzyılda hakim olmaya başlayan edebî anlayış, şiirde ve secili nesirde Türkçe kelimeleri ve söz öbeklerini ses düzenleri yönünden işe yaramaz sayan bir tutum içine girince, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, Arapça kelimeler gibi, Farşça kelimeler de daha fazla alınıp kullanılmaya başlanmıştır. Bu yüzyılın özellikle süslü nesirle yazılmış eserleri Farşça tamlamalar, birleşik isim ve sıfatlarla doludur. Ancak, tıpkı Arapça alıntılarda olduğu gibi, edebiyat dilinin kullandığı Farşça alıntılar da günlük dile inme, ortak konuşma diline mal olma ölçüsünde yaşama şansı bulabilmiş, dilin olağan gelişme ve değişme süreci içinde pek çoğu ise varlık alanına çıkamayıp metinlerde kalmıştır. Konuşma diline girenler üzerinde halklıştırma işlemi yürümüş, bunlar Türk dilinin ses kanunlarının baskısıyla, sesçe kısa sürede Türkçeleştirilmiştir.

Farsça Kelimelerin Seslendirilmesi

İkinci ünite de gördüğümüz gibi, Farsça'nın ünsüz sesleri arasında Türkçedekilerden farklı ünsüz hemen hemen yoktur. Ünlüleri açısından başlıca ayrılık ise Farsça'nın ünlülerinin *a, i u (o)* ve bunların uzunlarıyla sınırlı olmasıdır. Bu dilden alınmış kelimeler üzerinde gerçekleşen halkılaştırma sonucunda, Arapça kelimelerde olduğu gibi, ünlüler çeşitlenmiş, ünsüzlerin nitelikçe başkalıkları değiştirilerek bunlar dilin kendi ünsüzlerine benzetilmiştir. Ancak Farsça'yı iyi bilenlerin bu dilin seslerini çıkarabilme yeteneği kazanmış olmaları yüzünden, eğitilmiş kişiler arasında farklı söyleyişlerin, daha çok da okuyuş seslendirmelerinin bulunduğu hem Arap harfli metinlerden, hem de çeviriyazılı metinlerden biliyoruz. Örnek olarak metinlerde *حسته لق* kelimesinin hem *لق* ekli (*حسته لق hastalık*), hem de *لك* ekli (*حسته لك hastelik*) biçimleri görülür. Bunlardan ilki halkılaştırılmış söyleyişi, ikincisi ise okumuşça söyleyişi yansıtır. Yine XVI. yüzyıl metinlerinde rastlanan ince sıralı ek almış *سبزه زارنده کی* *sebzézâ'rindegi*, *آشياننده کی* *âşiyâ'nindegi*,

dikkat

Farsça kelimelerde de Türkçe'dekine ve Arapçadakinine benzer hece yapıları vardır. Ancak ünlüler arası düzen açısından bakıldığında, ilk göze çarpan, birden çok heceli kelimelerin çoğunda Türkçe'deki gibi bir uyumun bulunmayışıdır. İşte iki ve daha çok heceli bir Farsça kelimeyi bir Türkçe kelimedenden ayıran da öncelikle budur. Bunun yanı sıra, hecelerde uzun ünlü de bulunması ile yukarıda söz ettiğimiz ünsüzlerin düzeni ile ilgili durumlar, bir Farsça kelimenin kendine özgü farklı görüntüsünü ortaya koyar.

دلایه لک *dilâ'verlik* gibi kelimeler, Farsça'nın kapalı ve incelmış *a'sı* ile olan okumuşça söyleyişleri, *مردانه لک* *merdanatık*, *خودبین لک* *hodbıntık*, *بختیار لک* *bahtiyartık*, *آسان لک* *âsantık* "kolaylık", *آبادان لک* *âbâdantık* "şenlik", *سردار لک* *serdartık* "başbuğluk" ise, konuşma dili söyleyişlerini verir. Meninski'nin çeviriyazılı örnekleri arasındaki *بازرگان لک* *bâzırgâ'nligi* ile *سازجغز* *sâzıcığaz* ve *آشان لک* *âşinatık* da böyledir; yani birincisi okumuşça, son ikisi konuşma dili söyleyişine göre.

Farsça Kelimelerde Hece Yapısı ve Sayısı

Farsça'nın kelimelerinde hece sayıları, kelimeler Arapça'ninkiler gibi kalıplara bağlı olmadığından, belirli sayıda değildir. Ön takılar ve sona gelen ekler ve birleşmelerle uzayan Farsça kelimeler daha çok Türkçe'nin kelimelerine benzer; çoğu sözlük ve gramer kelimesinde hece sayısı çoktur.

Farsça Kelimelerin Eklerle ve Birleştirme Yoluyla Uzatılması

Yalın olsun, birleşik olsun, Farsça'dan alınmış her kelime Türkçe bir isim tabanına benzer bir tabandır. Yapım ve çekim ekleri alabilir ve türlü söz kalıplarının yapısına girer.

Heceleri arasında ünlü uyumu bulunmadığından, Farsça'nın kelimeleri de kalın ve ince sıralı olmak üzere iki öbek oluşturmaz. Bu durumda Türkçe yapım ve çekim ekleriyle uzatılmış olan Farsça kelimelerde de, Arapça kelimelerde olduğu gibi, ekler son hece ünlüsüne uyumuş, asıl uyum da sonraki hecelerin ünlülerinin uyumlu gelmesiyle sürdürülmüştür:

سازنده لک *sâzende-liğ-i-n-i*, *بيهوده لک* *bihûde-lik* "beyhudelik", *بينوالق* *bi-nevâ-tık* "yoksulluk, güçsüzlük", *حقتشنا سلغندن* *hak-şinâs-tığ-ı-n-dan* "hakbilirliğinden", *مردانه لک* *merdâne-ler* "erler", *شکارینی* *şikâr-ı-n-ı* "avını" gibi.

Farsça'dan alınmış kelimeler ve söz öbekleri de, Türkçe'nin gramer birliklerinde dilin kendi yapıları gibi birleşmeler yapmış, türlü söz öbeklerinin içinde kurucu üye olarak yer almıştır. Bunlar arasında isim ve sıfat takımlarının (tamlamalarının) çok özel bir yeri vardır. Osmanlı Türkçesi metinlerini okurken bu söz öbeklerinin doğru okunması, metnin anlamca doğru çözümlenmesi açısından büyük önem taşır. İleride bunları ayrıntısıyla ele alacağız.

Bu ünite de ana hatlarıyla söz edilmiş olan Arapça ve Farsça kelimeler üzerine ayrıntılı açıklamalar ikinci yılın ünitelerinde yapılacak, Osmanlı Türkçesi içinde önemli bir yer tutmuş olan alıntı malzemenin daha yakından tanınması sağlanacaktır.

araştırmalarla ilişkilendir

II. Kısım

Evliya Çelebi'nin Seyahatname'si ve Arap Asıllı Eski Türk Abecesi ile Yazılmış Başka Metin Verilerine Göre XVI.-XVII. Yüzyıllarda Türkçenin Sesleri, Ses uyumları ve Yabancı Dillerden Alınma Kelimelerin Halklılaşması Üzerine Bir Değerlendirme

GİRİŞ

Türkiye Türkçesinin üç ana döneminde yaklaşık sekiz yüzyıl süreyle kullanılmış olan Arap kökenli eski Türk abecesi dilimizin gerek kendi ünlü ve ünsüzlerini, gerekse -başta Arapça ve Farsça olmak üzere- yabancı dillerden alınıp konuşma diline girmiş kelimelerde değişmelerle ortaya çıkmış olan sesleri yansıtabilecek işaretlere ne yazık ki sahip değildi. Bu yüzden en eski tarihli metinlerden başlanarak bu uzun süre içindeki durumu incelenebilecek olan eski imlamız, dilimizin türlü fonetik gelişmelere bağlı olarak hem kendi ses düzeninin gelişimini, hem de alıntılardaki halklılaşma sürecinin basamaklarını belirleme açısından doyurucu sonuçlara varmamıza el vermez. Bununla birlikte -aşağıda sık sık vurgulayacak olduğumuz gibi- özellikle alıntı kelimelerin söylenişindeki değişikliklerin -tam doğru söyleyişleri vermek vb. gibi farklı amaçlarla- metinlere yer yer yansıtılmış olması; bu arada okur yazar sayısının artmasına bağlı olarak çok kullanılmakla kararsız görüntüsünden kurtulup iyice yerleşen imlayı -pek de tahsil görme imkânı bulamadığı için- iyi bilmeyen, ama okumaya ve yazmaya olan heves ve düşkünlüğü yüzünden yazmadan edemeyen; kimilerince hor görülmüş, kimi zaman da "kalem olsun eli" diye ilençle anılmış, ama bizce eli öpülesice kişilerin yanlışları (tabii ki donuklaşan imlaya göre); ama daha da önemlisi, bu çalışmada ilk defa değerlendirilecek malzemeyi sunan, dilin meselelerine özel ilgi duymuş, farklılıkların farkında olarak karşılaştıkları açmaz ve çıkmazları aşacak yol ve geçit arayışı içinde olmuş olanların denemelerinin sağlığı aydınlık sayesinde

de belli noktalara kadar yürünebilmektedir.

Öte yandan alıntı kelimelerin farklı yazılışlarla metinlere yansıtılmış olmaları hemen ve her yönüyle değerlendirilebilmeleri için yeterli sayılmaz. Her alıntı, söyleyişte ortaya çıkabilecek değişikliklere birden ve kısa bir sürede öylece benimsenmiş olarak konuşma dilinde yer bulamaz; ayrıca her alıntının farklı zaman dilimlerinde dile girdiği ve değişikliklerin gerçekleşme süreçlerinin bu yüzden her kelime için ayrı ayrı olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, ne belli kelimeler için, ne de belli zaman dilimleri için işleyen belirleyici bir süreçten söz etmenin mümkün olabileceği anlaşılır. Bu yüzyıllar boyunca işleyen ve durmaksızın yenilenen süreçte, önceleri üst sınıfların diline (yeni süreçlerde yaşandığı gibi, yabancı dil bilenlerin aracılığı ile) asıl söylenişleriyle girmiş nice kelime, dar bir alana sıkıştığı için hiç bir değişikliğe uğratılmaksızın donuklaşıp yabancı yanlarıyla öylece kalakalmış, niceleri ise, günlük dilin ihtiyaçlarına karşılık olan bir kavramı (bu yalın ve yoğun bir kavram olabilir) yansıtmasına bağlı olarak, kısa bir sürede bulduğu geniş kullanım alanı içinde hızlı, ama ayrı ayrı yerlerde (topluluklar dilleri içinde) birden çok değişikliğe uğratarak, dilin kendi kaynak kelimeleri yanına yerleşivermiştir.

Her iki durum açısından da önemli olan, yine de kullanılan yazı türünün ve ortak kabule dayanan yazım sisteminin konuşma dilinin değişimlerini yansıtabilme araçlarına ne derecede sahip bulunduğu. Kullanılan abece yeterli değilse, başka melzeme ve araçlar da bulunmuyorsa, özellikle dönemler içinde farklılaşmış olması çok doğal olan fonolojik değerlerin belirlenmesinde büyük güçlükler, hatta imkânsızlıklarla karşı karşıya kalınmış olacaktır.

Bütün bu sebeplerle *Türkiye Türkçesinin* bütün dönemleri için geçerli olmak üzere, ses yapısında uzun ünlü de bulunan bütün alıntı kelimelerin ünlüler bakımından fonolojik durumunu değerlendirmek yerine, halklılaşarak dilde geniş

kullanım alanı kazanmış ve bu yüzden de uğratıldığı değişim, yazımına yansımış kelimeleri ele almak; ayrıca, zamanın konuşma dilini tanıtan çeviri yazılı metinlerin verdiği malzemeyi de kullanarak, daha sınırlı bir değerlendirme çerçevesi içinde kalmanın uygun olacağını düşünmekteyiz.

Böyle bir yaklaşım, tarihli metinlere dayanılarak, XIV. yüzyıldan itibaren Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin konuşma dilindeki değişim süreçleriyle ilgili değerlendirmeler yapmamıza imkân verir. Belki az sayıda kelime üzerinde, ama yazılış farklarını yanlış sanmadan, bunların fonolojik değer taşıyabilecek olmalarını var sayarak yapılacak ciddi çalışmalar, değişen söyleyişi yazıya yansıtılmamış başka kelimeler üzerinde -bir ölçüde de olsa- sonuç çıkarmamıza da yarayabilir. Yıllardır derlediğimiz malzeme ile 14-16. yüzyıllar için böyle bir çalışmayı ilim hayatının dikkatine sunmayı ummaktayız.

Bu değerlendirme yazasındaki amacımız, o günkü abecenin harflerini kullanmaktan başka imkânı olmayan Evliya Çelebi'nin, Meninski'nin farklı bir abecenin türlü işaretlerini kullanarak bütün ayırtılılarıyla ortaya koyduğu XVII. Yüzyıl Türkçesinin ses değerleriyle ve morfolojik özelliklerini hangi yollarla yansıtmaya çabaladığını, ünlü ve ünsüz ses işaretleri arasında kendince kurduğu ilişkiye dayanan düzenin nelik ve niteliğini ortaya koymaktır. Bununla birlikte, Evliya Çelebi'nin Arap kökenli eski abeceye dayanan düzeni kurarken izlediği yol üzerinde kendisinden öncekilerin ayak izlerinin bulunduğunu göstermek üzere, kendi özel kaynaklarımız arasında yer alan yazma metinlerin malzemesine de yer vereceğiz.

Bunlardan biri, adını 'Hüsâm-i Sahrâvî' olarak kaydeden ve kimliği hakkında kaynaklarda bilgi bulunmayan bir yazarın *Tuhfeten li-Hazreti'l-Aliyye* adlı eseridir ki, eldeki biricik nüshası 1948 yılında merhum Prof. Ahmet Ateş tarafından tanıtılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'a (1520-1566) ithaf edilen bu eserin bilinen tek nüshasının sonu eksiktir, ancak bu nüshanın, yazarının elinden çıkma (otograf) nüsha olduğunu sanıyoruz; dolayısıyla bu eser bizim değerlendirmelerimiz açısından XVI. yüzyılı temsil etmektedir.

İkincisi yazma kitaplıklardaki çalışmalarımız sırasında bulduğumuz ve malzemesini kendi çalışma konularımız için çoktandır derlediğimiz hâlde yayımına bir türlü zaman ayıramadığımız *Ravzatü't-Tevhîd* adlı eserdir. Kendisini 'Ahmed Çelebi' diye tanıtan ve yaşadığı renkli ve maceralı hayatın hikâyesini de benzersiz eserine ekleyen bu yazar Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman çağlarını idrak etmiş bir XVI. yüzyıl simasıdır. Kullandığımız nüsha 987/1597 tarihini taşımaktadır; dolayısıyla bu eser de incelememiz açısından XVI. yüzyılı temsil etmektedir. Bu eser için kullandığımız kısaltma *Ravza*'dır.

Çalışmamızın ana malzemesi Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinin ilim dünyasında S nüshası olarak tanınan yazmasının ilk dört cildinden toplanmış olan *farklı* yazım örnekleridir. Yazmanın müellif hattı olduğu konusundaki düşünceye [Bu düşünce ilkin Kreutel (1972) tarafından ileri sürülmüştü] karşı çıkan rahmetli hocam Prof. Fahir İz (1979) gibi kimi bilim adamlarının *yanlış* saydığı bu örnekler üzerinde -eserle ilgili bir neşir kılavuzu hazırlamak görevi ile- 1987 yılında yaptığımız bir inceleme bunların aslında "*düzenli yanlışlar*" olduğunu göstermişti. Bu düzeni o zaman hemen hemen çözmüştük; ne var ki ortaya çıkan sonuçların başka verilerle desteklenmesi gerekiyordu. Bu veriler de o zamanların Türk ülkesine ve Türklerine ilgi duyan yabancıların yazmış oldukları Latin harfi Türkçe metinler, gramer ve sözlüklerdi. Aynı yıl Meninski'nin dört ciltlik büyük sözlüğü üzerinde başlayan çalışmamızın ilk sonuçları şaşırtıcı idi. *Seyahatname*'den elde ettiğimiz sonuçlar Meninski'nin uyguladığı çeviri yazı esasları ile birebir denecek uygunlukta idi. Bu arada Boeschoten'in incelemesi yayımlandı (1988). Elindeki bizimkine göre az sayıdaki örnekle önemli sayılabilecek sonuçlar elde etmişti. Sonraki yıllarda özellikle XVIII. yüzyıl için incelediğimiz Viguier'in grameri (1790) ise Evliya ve Meninski'nin XVII. yüzyıl için belirlediği Türkçenin fonolojik esaslarının çok az farklılaşmış biçimlerini sunmakta idi. Elde ettiğim sonuçların daha ayrıntılı olarak işlenebilmesi için üç ayrı öğrencime bu malzemeler üzerinde doktora tezi yaptırdım. Bunlardan, *Seyahatname*'nin S yazmasının malzemelerine dayanan Musa Duman ve Haya-tai Develi'nin çalışmaları yayımlanmıştır.

Aşağıdaki sunulan çalışma, esas olarak, XVII. yüzyılda Türkçenin sesleri ve ses uyumları üzerine *Seyahatname*'nin sözünü ettiğimiz Arap harfli yazmasının sunduğu malzemenin belirlediği çerçeve içinde kalınarak yapılmış bir değerlendirme, bir fonolojik yorum denemesidir. Bu yorumun Arap harfli metin malzemeleri kullanılarak en azından önceki yüzyılla da ilgilendirilmesi ve desteklenmesi gerekmektedir; bunu için de -sınırlı da olsa- yukarıda tanıttığımız metinlerin malzemelerini kullandık. Değerlendirmemizde önceki

yüzyılla kurulacak ilişki, her şeyden önce, ele alınan gelişme süreçlerinin XVII. yüzyıldan önceki uzantısına, tanıttığımız iki yazmanın sağladığı malzemenin sınırları ölçüsünde atıfta bulunmaktır. Bununla, yorum sonuçlarının 16. yüzyıl için tam ve kesin bir değerlendirme sayılmaması gerektiğini belirtmek istiyoruz.

Kaynak: Tulum, Mertol, (2011). **XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı**, Ankara: TDK. s.163-165.

ÖÇ 3 Farsça'dan alıntı kelimelerin farklı ses düzenlerini ve yapılarını ayırt edebilme

Araştır 3

Örnek olarak metinlerde لق خسته kelimesinin hem ekli (خسته لق *hastalık*), hem de لك ekli (لك خسته *hâstelik*) biçimlerinin görülmesini seslendirme açısından yorumlayınız.

İlişkilendir

Önceki ünitelerdeki bilgilerinizi de hatırlayarak Farsça ve Arapça'yı ünlü ve ünsüz sistemlerine göre karşılaştırınız.

Anlat/Paylaş

Farsça kelimelerde hece yapısını kısaca anlatınız.

1 Aşağıdaki alıntı kelimelerin hangisinde **düzensiz hece** Türkçeleştirilmiştir?

- A. klüp
- B. istatistik
- C. kredi
- D. kontrat
- E. illegal

2 Aşağıdaki yargılardan hangisi doğrudur?

- A. Türkçe bir ünlüler dili olmasına karşılık, Arapça ünsüzlere dayanan bir dildir.
- B. Türkçe ve Arapça aynı dil ailesine mensuptur.
- C. Türkçe ve Arapça önekli dillerdir.
- D. Arapça ve Türkçe kelimelerde normal uzunluk-taki ünlüler harflerle gösterilir.
- E. Arapça ve Türkçe'de ses uyumu vardır.

3 Eski İran saray dili için hangi terim kullanılır?

- A. Hint-Avrupa dili
- B. Farsça
- C. Arî
- D. Pehlevî
- E. Derî

4 Arapça kelimelerin ikinci kök ünsüz harfi aşağıdaki hangi harfle gösterilir?

- A. ب
- B. ت
- C. ل
- D. ع
- E. ف

5 Arapça ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- A. Ünsüzlere dayanan bir dildir.
- B. Anlamlı bir ses birliği en az iki ünsüz sestem oluşur.
- C. Yazıda gösterilmeyen sesler söz konusudur.
- D. Bükümlü bir dildir.
- E. Kök ünsüzlerinin belli bir sıralanma kuralı yoktur.

6 Aşağıdaki Arapça kelimelerden hangisi **fa'al** kalıbındadır?

- A. *babr* "deniz"
- B. *bedel* "karşılık"
- C. *kibr* "büyüklenmek"
- D. *sulh* "barış"
- E. *avân* "zaman"

7 Aşağıdaki Arapça kelimelerin hangisinde "artık harf" **yoktur**?

- A. كامل
- B. كريم
- C. اشرف
- D. الم
- E. محكوم

8 منجذب kelimesinin **kök harfleri** aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?

- A. ج - ن - م
- B. ز - ج - ن
- C. ب - ذ - ج
- D. ز - ج - م
- E. ب - ذ - ن

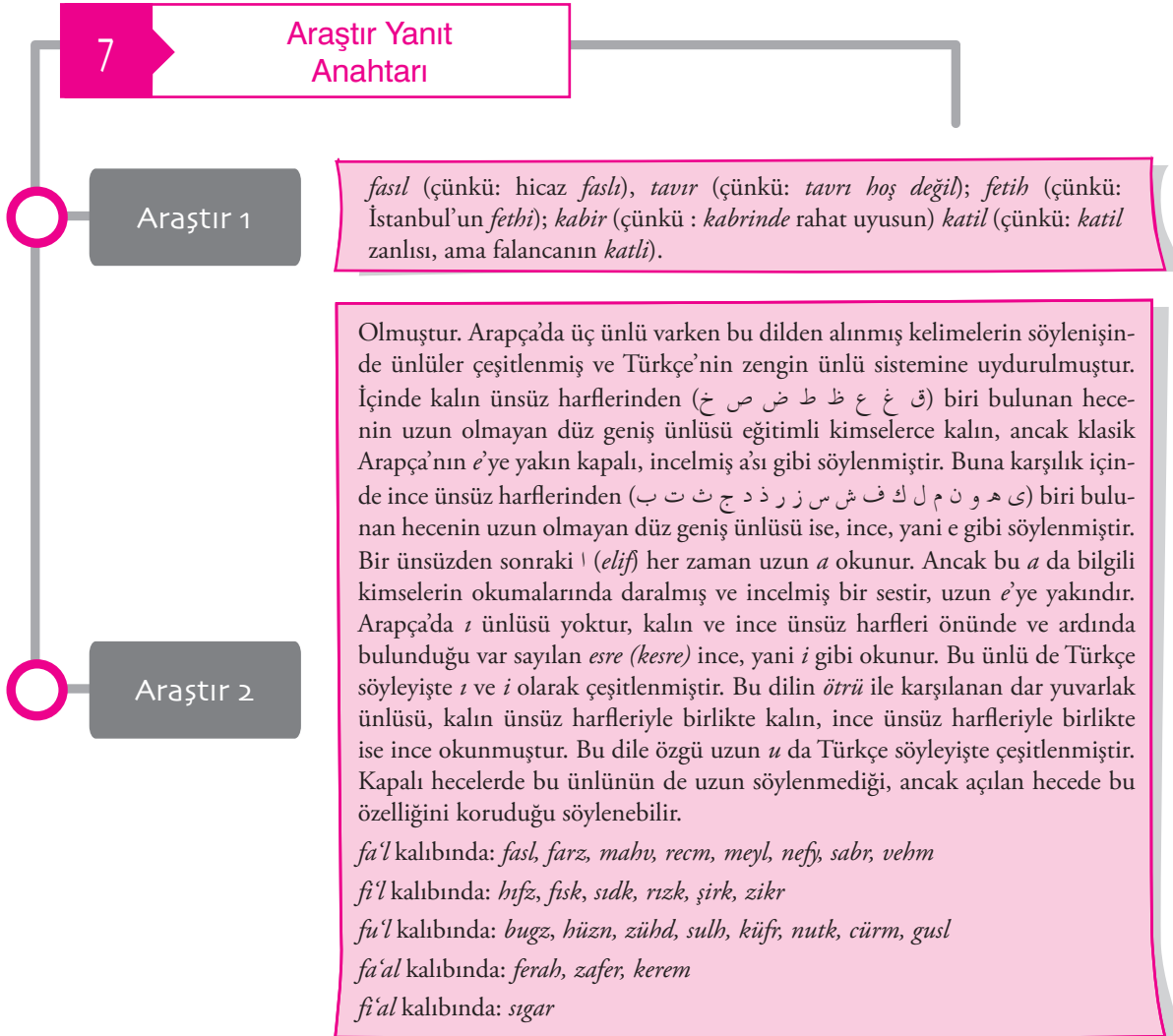
9 مهندس kelimesinin kalıbı aşağıdakilerden hangisidir?

- A. müfâ'il
- B. müfte'il
- C. müfa'lil
- D. mütefâ'il
- E. münfa'il

10 Farsça ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- A. Hind-Avrupa dil ailesindedir.
- B. Arapça asıllı alfabeyle yazılır.
- C. Arap alfabesinde küçük değişiklikler yapmışlardır.
- D. Uzun ünlüler bulunur.
- E. İsimlerin çekimi sonlarına gelen takılarla yapılır.

1. B	Yanıtınız yanlış ise “Alıntı Kelimelerin Heceleri” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	6. B	Yanıtınız yanlış ise “Alıntı Kelimeler: Arapça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. A	Yanıtınız yanlış ise “Arapça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	7. D	Yanıtınız yanlış ise “Alıntı Kelimeler: Arapça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. E	Yanıtınız yanlış ise “Farsça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	8. C	Yanıtınız yanlış ise “Alıntı Kelimeler: Arapça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. D	Yanıtınız yanlış ise “Arapça Kelimelerin Kalıpları” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	9. C	Yanıtınız yanlış ise “Alıntı Kelimeler: Arapça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. B	Yanıtınız yanlış ise “Alıntı Kelimeler: Arapça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.	10. E	Yanıtınız yanlış ise “Alıntı Kelimeler: Farsça Kelimeler” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

7

Araştır Yanıt
Anahtarı

Araştır 2

Araştır 3

قرار	<i>qarâr:</i>	فعال	fa'âl
كریم	<i>kerîm:</i>	فعلیل	fa'îl
قبول	<i>qabûl:</i>	فعلول	fa'ûl
اشرف	<i>eşref:</i>	افعل	ef'al
انكار	<i>inkâr:</i>	افعال	if'âl
استشاره	<i>istişâre:</i>	استفاله	istifâle
اصفرار	<i>ısfırâr:</i>	افعالل	if'ilâl
شكران	<i>şükârân:</i>	فعلان	fu'lân
تشكيل	<i>teşkil:</i>	تشکیل	tef'il
احتمال	<i>ihtimâl:</i>	افتعال	ifti'âl
رحمت	<i>rahmet:</i>	فعلت	fa'let
منكر	<i>münkir:</i>	مفعل	müf'il
مولد	<i>mevlid:</i>	مفعل	mef'il
مرحمت	<i>merhamet:</i>	مفعلت	mefalet
مناسب	<i>münâsib:</i>	مفاعل	müfâ'il
منجمد	<i>müncemid:</i>	منفعل	münfa'il
انقياد	<i>inқыyâd:</i>	انفعال	infi'âl
متفكر	<i>mütefekkir:</i>	متفعل	mütefa'il
استقبال	<i>istiqbâl:</i>	استفعال	istif'âl
مستنسخ	<i>müstensih:</i>	مستفعل	müstef'il

Farsça'yı iyi bilenlerin bu dilin seslerini çıkarabilme yeteneği kazanmış olmaları yüzünden, eğitilmiş kişiler arasında farklı söyleyişlerin, daha çok da okuyuş seslendirmelerinin bulunduğunu hem Arap harfli metinlerden, hem de çeviri yazılı metinlerden biliyoruz. Bunlardan ilki halklılaşımış söyleyişi, ikincisi ise okumuşça söyleyişi yansıtır.

Kaynakça

- Banguoğlu, T. (1974). **Türkçenin Grameri**, İstanbul.
- Deny, J. (1941). **Türk Dili Grameri**, Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul.
- Meninski, F. À M. (1680). **Grammatica Turcica**, (Tıpkıbasım), İstanbul, 2000: Simurg Yayıncılık.
- Türk İlmî Transkripsiyon Kılavuzu** (1946), İstanbul.
- Viguiet, M. (1790). **Éléments de la Langue Turque**, İstanbul.